

ДИНАМІКА КІЛЬКІСНОГО СКЛАДУ КУПЕЦТВА ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ У ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ ХІХ СТОЛІТТЯ

Формування купецтва Південної України упродовж першої половини ХІХ століття характеризувалося певними кількісними змінами. Такі зміни, визначаючи ступінь розвитку торгівлі того чи іншого району, є важливим показником розвитку краю. Тому першочерговим завданням стає визначення кількісних і якісних показників торгової буржуазії Південної України, пошуки діалектичного взаємозв'язку між цими показниками, а також виявлення причин, за якими ці зміни відбувалися у середовищі південноукраїнського купецтва.

Певною мірою можна погодитися із твердженням О.І.Гуржія, що на кінець ХVІІІ ст. українське купецтво в межах Російської імперії фактично структуризувалося і набуло юридичного оформлення як стан.[1, с.51]. Щодо Півдня України цей процес тривав і далі, зважаючи на більш пізнє економічне освоєння регіону і його певні особливості.

Дані, які мають дослідники, дозволяють розглянути поставлене питання лише стосовно Катеринославської та Херсонської губерній. Дані щодо Таврійської губернії дозволяють отримати лише загальне уявлення про цю категорію населення. Основу купецтва тут склали татари, тобто зміни купецького стану безпосередньо залежали від еміграційних процесів, що підсилювалися під час російсько-турецьких війн. Ця причина стає головною в процесі кількісних змін у купецькому складі Тавриди.

Більш реальну картину можна отримати, розглянувши такі зміни за Катеринославською та Херсонською губерніями. Показники, що порівнюються, подані у наукових дослідженнях В.М.Кабузана та А.В.Бойка [2, с.270; 3, с.75], свідчать про те, що протягом першої чверті ХІХ століття в обох губерніях тривав процес постійного зменшення кількості купецтва. Дослідник А.В. Бойко весь зазначений період розбиває на систему циклів, які дозволяють спостерігати за процесом детальніше.[3, с.76]. Було виділено два цикли (1805–1808, 1814–1817), у які відбувається значне зменшення купецтва і два цикли (1809–1812, 1818–1821), коли показники демонструють певне зростання. Вони чергуються між собою і далеко нерівнозначні за своїми показниками. Врешті-решт фіксуємо переважання тенденції до значного зменшення. Ця тенденція виявляється домінуючою для всієї імперії в цілому, і південноукраїнські губернії не були винятком.

Для пояснення такого явища в історичній літературі було популярним положення В.Н.Яковцевського про становлення загальноросійського ринку, в процесі якого відбувалося нівелювання цін на місцевих ринках, наслідком чого стало знищення основи торговельного капіталу, тобто нееквівалентного обміну, коли купець вже не мав змоги купувати дешевше на одному ринку, щоб перепродати дорожче на іншому [4, с.112].

Сучасні дослідження спростовують подібну тезу на підставі зазначеної вище циклічності та аналізу цін на основні товари місцевих ринків. Різниця в цінах на ринках південноукраїнських губерній значна, і про це свідчить наведений у таблиці з роботи А.В.Бойка коефіцієнт варіації.[3, с.77]

Коефіцієнт варіації торговельних цін у губерніях Південної України.

Губернії	рік	коэф. вар.	рік	коэф. вар.
Катеринославська	1791	25,95	1823	18,02
Херсонська	1791	29,05	1823	22,72

Виходячи з цих показників, за дослідженнями А.В.Бойка, нівелювання цін на місцевих ринках не відбувалося (хоча певна тенденція вже намітилася), і тому це не може служити поясненням зменшенню кількісного складу купецтва Південної України. Треба звернутися до факторів, що зумовили чергування періодів зростання кількості купецтва та періодів її зменшення.

У період з 1805 до 1808 року по двох губерніях скорочення кількості становить 568 людей. Цей період збігається з черговим зростанням оголошеного капіталу. Для купецтва 3-ї гільдії він вже дорівнює від 8000 до 20000 карб., для 2-ї – від 20000 до 50000 карб., для 1-ї – більше 50000 карбованців [5, с.977].

У період з 1814 до 1817 року розмір оголошеного капіталу залишається незмінним, а скорочення кількості купців по двох губерніях складає 284 особи.

Справа в тому, що уряд збільшував розміри не тільки прямих, а й непрямих податків. У 1812 році, замість 1 1/4 % гільдійського збору, уряд вводить 4 1/4 % збору. Крім цього, саме тоді був запроваджений податок з аркуша купецьких книг: за 1-ю гільдією – 600 карб., за 2-ю – 300 карб., за 3-ю – 20 карб. на рік, а потім було встановлено по 10% з податного карбованця на водні та сухопутні шляхи і по 1/2% з капітального карбованця на земські повинності. Отже, ще не пустивши гроші в обіг і не отримавши прибутку, купець був змушений, оголосивши капітал, сплатити доволі солідну суму грошей, що дорівнювала для купця 1-ї гільдії – 3462 карб. 50коп, для 2-ї гільдії – 1495 карб., а для 3-ї – 478 карб. Результатом подібних дій уряду стала стійка тенденція до зменшення кількості купецького складу протягом першої чверті ХІХ століття, тобто до реформи Є.Ф.Канкріна, яка змінила не тільки всю систему гільдійських податків, а й всю структуру торгівлі в цілому.

Щодо періодів зростання кількості купецтва – ця тенденція не так яскраво виражена кількісними показниками як перша за зменшенням кількості, але доволі стійка. Це пояснюється стабілізацією, перерваною черговим указом чи маніфестом, поступального процесу формування торгової буржуазії Південної України.

Тенденція до зменшення купецтва характерна не лише для Південної України, а й для всієї імперії в цілому. Показовими в цьому випадку стають дані про відсоткове відношення чисельності купецтва до загальної чисельності населення, яке наочно демонструє порівняльна таблиця, що наведена далі [3, с.81].

Співвідношення купецтва до загальної чисельності населення

Губернії	рік	%	рік	%	рік	%	втрати
Катеринославська	1783	0,89	1808	0,36	1822	0,23	0,66%
Херсонська	1783	0,69	1808	0,54	1822	0,2	0,49%
Усього:	1783	0,79	1808	0,45	1822	0,22	0,57%
По Росії:	1796	0,9	1811	0,67	1816	0,43	0,47%

Щодо Південної України, таблиці дають можливість спостерігати такий процес: кількість купецтва з кінця XVIII століття до 1824 року зменшилася у 2,5 раза, а його частка в загальній кількості населення, відповідно у 3,6 раза. Таку невідповідність, з одного боку, можна пояснити інтенсивною колонізацією регіону, коли з 1783 до 1822 року населення зросло у 2,1 раза [6, с.271], а з іншого – зменшенням кількісного складу самого купецтва.

Зміни кількісного складу не могли не позначитися на його якісному стані, одним з найважливіших показників якого є розмір оголошеного капіталу.

Розмір оголошеного купецького капіталу

Регіон Рік	Катеринославська губернія	Херсонська губернія	В цілому по Росії
1804	870379 карб. 56 коп.	821077 карб. 69 коп.	—
1806	1245052 карб. 1 к.	1216800 карб. 4 к.	—
1808	2498647 карб.	3121021 к. 1 к.	—
1812	3938169 карб.	2718359 к. 1 к.	18847640 карб.
1814	2409160 карб.	2286213 к. 7 к.	13817605 карб.
1817	2141329 карб.	—	10001190 карб.

Як бачимо, з 1804 до 1808 року розмір оголошеного капіталу зростає у 2,9 раза. Враховуючи, що саме в цей період купецтво зменшилося у 1,5 раза, а необхідний для запису до купецтва капітал зростає у 4 рази, можна стверджувати, що уряд досягнув бажаного. Догодивши верхівці купецтва, міщанам і селянам, казна ще й отримала солідний прибуток. Але разом з цим з 1812 до 1817 р. відбувається не тільки зменшення у 1,2 раза кількісного складу купецтва, а й зменшення оголошеного капіталу у 1,8 раза. Таким чином, спостерігаємо виокремлення тих самих періодів і залежності між ними, як і при змінах кількісного складу.

Незважаючи на кількісне зменшення купецтва, торгівля регіону невпинно розвивалася. Це безпосередньо пов'язане зі зростанням товарно-грошових відносин із включенням у процес торгівлі міщан і селян. Як і у більшості випадків каталізатором процесу виступала фіскальна політика уряду. Збільшення відсотків з капіталу, право збирачів податків користуватися купецькими книгами для перевірки оголошеного капіталу, призводило до того, що купці всіляко прагнули уникнути цих обтяжливих правил. Найбільш розповсюдженим засобом був перехід до міщанства, де невизначеність торгових прав надавала можливість займатися торговельним промислом. Таким чином, кількість торгуючих міщан у регіоні зростає. І загальні кількісні показники щодо міщанства також – наприкінці XVIII століття їх нараховується 16184 особи, а за даними 6-ї ревізії 1811 року – 37690 осіб [6, с.270-274].

Цей шлях обирали не всі, а частіше купці 3-ї гільдії, які за своїм соціально-економічним становищем були близькі до міщанства.

Купцям 1-ї гільдії було «не по чину» рівнятися з нижчими гільдіями і займатися дрібними торговельними операціями. А сфери, де їм можна було вигідно застосувати свій капітал, на цей час урядом були штучно звужені. Низка документів свідчить про продворянську політику уряду щодо поставок і підрядів. [7, с.52] У результаті купецтво було змушене відмовитися від такої прибуткової сфери торгівлі, якою були підряди, і шукати нових сфер вкладання капіталу.

Маніфестом 1807 року для першостатейних купців була введена оксамитова книга для запису знатних купецьких родів.[8, с.977] Все це наближало купецтво до їхньої головної мрії. Тому вони йшли служити до магістратів та до інших громадянських установ, щоб з часом перейти до дворянства.

Економічний розвиток краю в першій половині XIX століття вимагав для отримання прибутку більшої мобільності капіталу. Купцю треба оперативного виконувати функції скупника і посередника в одному певному районі, тому невеликий капітал, що встигав обернутися двічі або навіть тричі, приносив більш значний прибуток, ніж один оберт великого капіталу. Таким чином, великий капітал у

процесі розвитку Південної України поступається своєю позицією. Тобто відбуваються якісні зміни купецького стану, де провідне місце посідають купці 3-ї гільдії з невеликим, але мобільним капіталом.

У подальшому планується дослідити динаміку кількісних змін серед купецького стану Південної України у другій чверті ХІХ століття, з'ясувати роль різних факторів на структурні зрушення у складі купецтва. Разом з попередніми дослідженнями це надасть можливість повніше відобразити соціальний аспект економічного розвитку краю у першій половині ХІХ століття.

Джерела та література

1. Гуржій О.І. Деякі проблеми становлення купецького стану в Україні. – К., 2004.
2. Кабузан В.М. Народонаселение России в XVIII – п.п. XIX в. – М., 1963.
3. Бойко А.В. Торговля Южной Украины (1775 – 1825): Дисс. канд. истор. наук. – Днепропетровск, 1990.
4. Яковцевский В.Н. Купеческий капитал в феодально–крепостнической России. – М., 1953.
5. ПСЗ. – СПб., 1830. – Т.28.
6. Кабузан В.М. Заселение Новороссии в XVIII – п.п. XIX в. – М., 1976.
7. РГВИА. – Ф. 52. – Оп. 1/194. – Д. 102. – Л. 52.
8. ПСЗ. – СПб., 1830. – Т.29.

Summary

The article is devoted to the problem of social and economic development of the Southern Ukraine in the first quarter of the XIX th century. The paper deals with dynamics of the quantitative changes among the merchants of the Southern Ukraine. An attempt to consider causes of these changes is done. The paper is concerned with the role of the Russian government tax policy in the processes of alterations in the number of the merchants.

Л. О. Нестеренко

СИСТЕМА ВИДАТКІВ З ВОЛОСНИХ БЮДЖЕТІВ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ І ПОЛ. ХІХ СТ.

Не вивчивши історію селянства, неможливо з'ясувати закономірності історичного процесу, що відбувався на теренах нашої держави. Ще в радянські часи дослідники Дружинін М.М., Гуржій І.О., Неупокоев В.І., Лазанська Т.І. [1] та ін. почали звертати увагу на історію державного селянства, в т.ч. на процеси соціально-економічного розвитку, адже в Російській імперії в середині ХІХ ст. ця категорія становила не менше 60% сільського населення. В останній час почато вивчення регіональних аспектів цієї проблеми. Питанням соціально-економічного, правового становища державних селян Чернігівської губернії І пол. ХІХ ст. присвячені наукові розробки Раковського Л.Е., Бойка В., Ячменіхіна В. і Ячменіхіна К., Рослік Н.Ф., Страшко Є.М., Савельєвої Т. та ін. [2].

Дослідження місцевих архівних документів і матеріалів дають можливість вивчити і проаналізувати нові напрями проблеми. Завданням нинішнього дослідження є показ фінансового забезпечення місцевих потреб, а саме заробітної плати службовців волосних, сільських правлінь, освітніх установ, віспощепіїв, ремонт адміністративних споруд, шкіл, з волосних бюджетів Чернігівської губернії в І пол. ХІХ ст.

Всі видатки місцевого бюджету регламентувались законодавством. Вони поділялись на обов'язкові і необов'язкові. До обов'язкових відносились: утримання службовців сільських і волосних з потребами на роз'їзди, утримання службових приміщень та їх ремонт, канцелярські видатки, утримання приміщень для арештованих, на етапи, найму квартир для урядовців, стражників, догляд за інвалідами, на висилку „порочних” осіб.

До необов'язкових відносились витрати на народну освіту, організацію і утримання поштових відділень, бібліотек, придбання і утримання племінних биків, ремонт церков тощо [3. с.72-73].

Таким чином, не менш важливі для селян витрати на поліпшення господарства, народну освіту, організацію бібліотек, відносились до необов'язкових. Звідси випливає, що урядова політика у витратах бюджетів направлялась на задоволення загальних і державних інтересів, адже більша його частина витрачалась на утримання волосного правління. Державою визначались і розміри окладів членів волосних правлінь. Згідно з законом 1838 р. про „Запровадження влади і міст волосних і сільських” волосному голові призначалась платня в розмірі 60-120 крб. сріблом в рік, стільки ж волосному писарю із категорії державних селян, а вільнонайманому писарю до 180 крб. в рік, помічнику писаря – до 60 крб., засідателям і добросовісним – від 30 до 60 крб. Платня іншим службовцям волосних правлінь, витрати на утримання волості, такі як: опалення, освітлення, найом сторожа і канцелярські витрати відносились на рахунок громадського збору [4, с.4323, 4328, 4330, 4331]. Проте, згідно з проектом керівництва державних маєтностей, в кошторисі, складеному виконуючим обов'язки Борзенського окружного начальника державних маєтностей, на 1839-1842 рр. передбачались вже інші посадові оклади членам козачих і селянських волосних правлінь повіту. Частина посадових окладів була однаковиими і для козачих, і для селянських волостей. Так, волосному голові і писарю в обох волостях